

**МАТВИЄНКО В.М.,
доктор історичних
наук, доцент**

*Інститут міжнародних
відносин Київського
національного
університету
імені Тараса Шевченка*

1 травня 2004 року Європейський союз поповнився новими 10-ма членами, які залучаються до будівництва спільного європейського дому. Україні поки що не визначено місце і серед претендентів на асоційоване членство. Укотре в історії наша держава в силу дії об'єктивних і суб'єктивних факторів залишається на роздоріжжі вибору між Сходом і Заходом. Сусідня нам Польща уже в об'єднаній Європі і, як показує історія останніх років, у кризових ситуаціях залишається однією з небагатьох західних країн, що незмінно підтримує Україну, виступаючи її "адвокатом" перед Брюсселем.

У далекому 1920 р., в умовах перемоги Антанти в Першій світовій війні, коли над українською державністю тяжіла лиховісна тінь Брестського миру із Центральними державами, що унеможливлювало її дипломатичне визнання в найближчій перспективі Францією, Великою Британією, США та Італією і відповідно залишало небагато шансів на виживання в протиборстві з більшовицькою та "білою" Росією, саме

**СТОРІНКИ
ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ
ДИПЛОМАТИЧНОЇ
МІСІЇ У ВАРШАВІ
(ЖОВТЕНЬ 1919 –
КВІТЕНЬ 1920 рр.)**

Польща стала єдиним дієвим союзником УНР в боротьбі за незалежність, претендуючи при цьому на роль дипломатичного "вікна в Європу" для України. Вартість такого стратегічного партнерства була надзвичайно високою – насамперед, поступки національної території. Але чи могло бути по-іншому в тогочасних реаліях?

Українська драматична історія відносин між Польщею й УНР за доби Директорії досить докладно висвітлена в цілій низці досліджень українських і польських авторів, у тому числі дисертаційних робіт останніх років¹. Автор вирішив зупинитися на аналізові лише основних і принципових аспектів діяльності Української дипломатичної місії у Варшаві по облаштуванню українсько-польських відносин у жовтні 1919 – квітні 1920 років, що найкраще ілюструють взаємовідношення понять, якими мали оперувати тогочасні українські дипломати, а саме – національні інтереси та межа допустимих компромісів.

Слід зазначити, що з відродженням польської держави в жовтні 1918 року та приходом до влади Директорії в Україні, перспективи українсько-польського зближення на компромісних засадах як із берегів Вісли, так і Дніпра бачилися досить розпливчато. З польської сторони їхня реалізація з часом усе більше залежала не стільки від військово-політичного становища відновленої УНР і, навіть, не головним чином від пов'язаної з ним готовності українського керівництва йти на далекосяжні поступки. Справа поступово переходила в площину співвідношення політичних сил на варшавському олімпі, що займали протилежні позиції в українському питанні (концепція федерації та союзу з Україною Ю.Пілсудського – концепція інкорпорації її в складі відновленої Речі Посполитої Р.Дмовського), та налагодження особистих стосунків лідерів обох держав.

Відомо, що в Директорії УНР також не було єдності в питаннях польської політики. З п'яти її членів лише Головний Отаман Республіканської армії С.Петлюра чітко усвідомлював потребу зближення з Польщею, навіть коштом поступок їй окремих територій у Холмщині, Підляшші, Західній Волині та Східній Галичині, що на кінець 1918 року вже були окуповані польськими військами. Через Варшаву він розраховував порозумітися з Антантою і таким чином вирватися з міжнародної дипломатичної ізоляції та отримати ефективну військово-політичну допомогу проти більшовицької Росії, щоб відстояти державну самостійність Великої України – Наддніпрянщини. Польські збройні сили, що вже в грудні 1918 р. налічували 130 тис. чол., за сприятливих обставин могли стати джерелом постачання озброєння і спорядження для Армії УНР, а в разі укладення союзної угоди з Варшавою Головний Отаман сподівався використати людські ресурси західноукраїнських земель для поповнення своїх військ.

Саме за ініціативи С.Петлюри в січні – серпні 1919 р. було зроблено декілька спроб проведення переговорів та налагодження союзницьких відносин з Польщею (направлення до Варшави в січні 1919 р. спеціальної дипломатичної місії на чолі з В.Прокоповичем; підготовка до відправки місії П.Стебницького, що не змогла виїхати через поспішну евакуацію 2 лютого 1919 р. Директорії з Києва до Вінниці; переговори К.Мацієвича в Одесі з представниками Антанти і Польщі щодо укладення угоди про спільні бойові дії проти більшовицької Росії; таємне відрядження до Варшави у квітні 1919 р. спеціальної місії Б.Курдиновського). За наполяганням С.Петлюри в травні 1919 р. (9 травня 1919 р. він де-юре був обраний керівником Директорії УНР) уряд Бориса Матроса прийняв принципове рішення увійти в безпосередні переговори про перемир'я з Варшавою без відома Державного секретаріату Західної Облaсті УНР². Керівництво ЗУНР – ЗО УНР на чолі з Є.Петрушевичем залишалося найбільш активним противником українсько-польського зближення шляхом поступок західноукраїнськими територіями. Факти свідчать, що проголошення 22 січня 1919 р. в Києві Універсалу про злуку УНР і ЗУНР украй ускладнило можливість налагодження позитивного діалогу між Києвом і Варшавою, адже до фронтів на північному сході проти більшовицької Росії й на південному сході – проти білої Росії несподівано додався ще й антипольський фронт між Західним Бугом і Прип'яттю, а в червні 1919 р. проголошена "диктатором" ЗО УНР Є.Петрушевичем і Начальною Командою Галицької Армії Чортківська наступальна операція зірвала домовленості про узгоджену демаркаційну лінію між Галицькою Армією і польськими військами через Заложці – р.Серет – Тернопіль – Острів – Литятин – р.Золота Липа – Назвиськ, що були досягнуті в ході українсько-польських переговорів про перемир'я між УНР і Польщею (велися з ініціативи С.Петлюри українською місією на чолі С.Дельвігом). Безперечно, "лінія Дельвіга" була набагато гіршою від відомої "лінії Бартелемі", але єдино прийнятною за тих обставин. Так фактично було втрачено останню можливість припинення Українсько-польської війни 1918-1919 рр. в інтересах утримання національної державності на більшій частині етнічної території. Зрив керівництвом ЗО УНР виконання угоди про перемир'я був зручно використаний Варшавою для забезпечення прийняття 25 червня 1919 р. "Радою десяти" Паризької мирної конференції постанови про дозвіл польській армії повністю окупувати Східну Галичину.

З подальшого перебігу подій відомо, що певних успіхів у підготовці основи українсько-польського союзу досягла в серпні 1919 р. спеціальна дипломатична місія УНР до Варшави на чолі з колишнім міністром шляхів П.Пилипчиком, що була прийнята в польській столиці на найвищому рівні. Але оскільки місія була відряджена до Варшави без погод-

ження з "диктатором" Є.Петрушевичем, витік інформації спричинив чергове загострення галицько-наддніпрянського конфлікту. І все ж місія П.Пилипчука мала суттєві позитивні наслідки для УНР, що саме втягувалася в збройний конфлікт із Добровольчою армією. 1 вересня 1919 р. українська військова делегація, очолювана полковником Петром Ліпком, нарешті підписала угоду про перемир'я з поляками терміном на 1 місяць (надалі його потрібно було продовжувати окремими угодами). За нею польські війська припиняли бойові дії, а між річками Жванчик та Збруч встановлювалася нейтральна зона, північніше демаркаційна лінія йшла між Славутою і Шепетівкою до Сарн-Лунінець і переходила до Білорусі. Для обміну інформацією при штабах обох армій мали перебувати офіцери для зв'язку, а про спільні антибільшовицькі дії повинна була домовитися спеціальна двостороння комісія³. Після укладення перемир'я на фронті почали налагоджуватися і взаємовигідні двосторонні торговельно-економічні відносини.

Хоча Варшава на початку осені 1919 р. не пішла на офіційне дипломатичне визнання УНР, припинення бойових дій і налагодження взаємовигідного товарообміну заклали підґрунтя для проведення повномасштабних урядових переговорів щодо підписання великого міждержавного договору. 22 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії УНР і Ради Народних Міністрів було схвалено рішення про відрядження до Польщі спеціальної дипломатичної місії на чолі з міністром юстиції та керуючим справами МЗС А.Лівицьким.

Завдання "Української Дипломатичної Місії в Речі Посполитій Польській" полягало в забезпеченні офіційного визнання УНР Варшавою шляхом підписання консульської конвенції, котра гарантувала б національно-політичні та культурні права українців у Польщі та поляків в Україні. Дипломати мали врегулювати спірні фінансові питання, курси національних валют, проходження міждержавних кордонів⁴.

З огляду на прийняття наступного дня – 23 вересня 1919 р. спільним засіданням Директорії та урядів УНР і ЗО УНР рішення про негайний початок військових дій проти денікінських "Збройних сил Півдня Росії" С.Петлюрі довелося погодитися на включення до складу дипломатичної місії А.Лівицького східногалицьких представників (найкраще організованою й дисциплінованою частиною об'єднаних збройних сил УНР все ж залишалася Галицька Армія): відповідального за закордонні справи в Раді уповноважених Є.Петрушевича Степана Витвицького та членів Виділу Української Національної Ради Антіна Горбачевського і Михайла Новаковського⁵.

Цілком логічним за тієї військово-політичної ситуації стала й ухвала спільного засідання Директорії та Ради Народних Міністрів УНР від 26 вересня 1919 р. про те, що на переговорах потрібно було довести

недійсність попередніх українсько-польських домовленостей (угоди Б.Курдиновського – І.Падеревського та декларації П.Пилипчика). Міждержавний діалог мав стартувати лише після обіцянки польського уряду реально підтримати УНР у війні з А.Денікіним, що не варто було також обговорювати проходження лінії кордону до повного визволення Наддніпрянської України, а слід було зосередитися на укладенні військового договору з умовою охорони поляками лівого флангу українсько-більшовицького (а в майбутньому українсько-денікінського) фронту. У найтяжчій ситуації дипломатична місія УНР могла піти на визнання втрати Холмщини й Підляшшя, і то умовно – до скликання українського парламенту, що мав остаточно вирішити цю проблему. Делегація А.Лівицького принципово не повинна була погоджуватися на належність Східної Галичини Польщі з огляду на виключну компетенцію в цій справі Паризької мирної конференції⁶.

8 жовтня 1919 р. українська дипломатична місія прибула до Варшави, вона налічувала 38 чоловік, у тому числі 13 радників⁷. Із часом чисельність місії А.Лівицького збільшилася до 97 осіб, не рахуючи керівництва, у тому числі лише технічних співробітників було 62⁸. Усі українські представники, що перебували в той час на території Польщі, мали підлягати місії й позбавлялися права самостійного вирішення питань щодо політичних, військових і торговельно-фінансових взаємин двох держав. При місії А.Лівицького діяла військово-дипломатична місія генерал-поручника Віктора Зелінського, що займалася формуванням нових з'єднань Дієвої армії УНР⁹.

Поступово українська делегація у Варшаві перебрала на себе функції як постійного представництва УНР в Польщі, так і управлінського осередку дипломатії республіки та голови Директорії С.Петлюри (перше українське дипломатичне представництво в польській столиці на чолі з призначеним ще за гетьманського уряду О.Карпинським почало функціонувати 18 січня 1919 р.¹⁰, а 26 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила постанову про переведення українського посольства в Польщі з 2-го до 1-го розряду та асигнування на його утримання 206 тис. карб.¹¹; Варшавський уряд, у свою чергу, відрядив тоді ж до Києва колишнього посла Регентської Ради С.Ваньковича).

28 жовтня 1919 р. на першому українсько-польському засіданні місія А.Лівицького оприлюднила декларацію, в якій відстоювався етнографічний принцип визначення кордонів. У документі наголошувалося на тому, що "спільність інтересів в обороні перед спільним ворогом повинна стати основою тісної військової кооперації, яка являється необхідною для побідного покінчення війни, накиненої Україні й Польщі російським імперіялізмом". На паритетних підставах обидві держави мали разом покласти "трівкі підвалини для постійного миру і ладу на Сході Європи"¹².

Стосовно ж аграрної проблеми декларація не зазначала нічого конкретного й лише висловлювала сподівання, що її остаточне вирішення перебуває в компетенції Українських установчих зборів. Водночас виразно ставилося питання про необхідність офіційного визнання Варшавою самостійності УНР¹³.

Як зазначалося у звітові А.Лівицького, "декларація зустріла в польських урядових колах холодне критичне відношення і була повернена Українській Делегації назад... Основна ідея необхідності признання самостійності України і нав'язання між нею і Україною союзних стосунків – зустріла підтримку лише в колах Польської партії соціалістичної (П.П.С.), почасти серед людовців"¹⁴.

Один із чільних членів польської дипломатичної делегації – керуючий справами Східного департаменту МЗС, ендек Ромуальд Кнольль прямо заявив, що піднесена українцями засада "рівного з рівним і вільних з вільним" не спрацьовує, оскільки "українська сторона репрезентує Уряд, що займає лише незначну частину Української території. Інші її частини є окуповані і населення спокійно примає Уряд по вашому окупантів, які однак уважають, що є рідним Урядом українського народу", – небезпідставно стверджував польський дипломат стосовно положення більшовицького режиму в Україні¹⁵.

Р.Кнольль також твердо зазначив, що "поляки можуть бути навіть переконані, що в їх власнім інтересі витворення України є конечне, але по українським боці мусять бути конечні передумови до існування самостійної, до Польщі приязної Держави". Проте відсутність юридично забезпеченого права приватної власності на землю – "підстави громадської організації" – в УНР, зрив українською стороною мирних переговорів за посередництвом місії Антанти під керівництвом генерала Ж.Бартелемі, а також фактична безправність польської національної меншини на Правобережжі попри ухвалені Центральною Радою 9 січня 1918 р. закон про національно-персональну автономію, на думку варшавської делегації, аж ніяк не свідчили про приязне ставлення української державності до Польської Речі Посполитої.

З огляду на тиск на Варшаву з боку Антанти – союзника А.Денікіна, Р.Кнольль зажадав чіткого запевнення місії А.Лівицького в тому, що "тепер Український Уряд є дійсно тривким проявом самостійницьких устремлінь українського народу, а не лиш одною з революційних фаз на півдні Росії"¹⁶.

Глава української дипломатичної місії розцінив позицію проурядових польських ендеків і консерваторів досить гостро: вони "вважають існування України за зъявище небажане і агитують за те, аби Уряд коштам України мирився-б з Денікіним. Очевидно та "єдино-неділімчеська Росія", яку реставрирує Денікін – менш страшна, або і зовсім не страш-

на тим колам в порівнянні з фактом існування самостійної України та до того ще і можливої союзниці Польщі¹⁷. Але вважати зовсім безпідставною аргументацію польської делегації на варшавських переговорах, яка прагнула певніших гарантій державної самостійності УНР та її внутрішньополітичної консолідації, на нашу думку, неможливо.

Того ж дня, коли польська делегація повернула українській стороні її декларацію, як явно неприйнятну, тобто 30 жовтня 1919 р., А.Лівицький зустрівся з "начальником держави" Ю.Пілсудським. Останній відверто висловив надзвичайно прихильне ставлення до самостійності УНР і готовність її підтримувати, але водночас зазначив, що серед впливових політичних верств Речі Посполитої ця ідея не користується популярністю. До того ж Варшава не самостійна в зовнішній політиці й змушена враховувати позицію Антанти в українському питанні.

Ю.Пілсудський досить коректно наголосив, що, на його думку, питання міждержавних кордонів має бути з'ясоване лише в загальних рисах і не висуватись на перший план, щоб не завадити результативному перебігові переговорів. Але на південному заході більшість польського суспільства виступає за лінію по р.Збруч¹⁸.

За іронією долі 30 жовтня і С.Петлюра звернувся з листом до А.Лівицького, у котрому звертав увагу останнього на те, що "для здійснення заключення мирного договору між Україною та Польщею в разі потреби можна йти на уступки, зважаючи на наше тяжке становище". Але передусім голова Директорії вимагав здобуття реальних наслідків у справах повернення в Україну військовополонених і трофейного армійського майна з Польщі, а також постачання Варшавою 20 тис. рушниць із набоями в обмін на хліб або цукор¹⁹.

Але в найвідповідальніший – початковий момент варшавських українсько-польських переговорів на денікінському фронті сталася трагедія, що мала далекосяжні військово-дипломатичні наслідки. Командування Галицької Армії ще з 1 листопада 1919 р. не виконувало жодних розпоряджень Головного штабу республіканських військ, у результаті чого п'ять денікінських дивізій вийшли в український тил і оточили галичан. 5 листопада командування Галицької Армії пішло на сепаратну угоду з білогвардійцями, за котрою найбоєздатніше об'єднання українських військ "переходило у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддавалося в повне розпорядження головного коменданта озброєних сил Півдня Росії", тобто А.Денікіна²⁰.

11 листопада 1919 р. С.Петлюра в листі до А.Лівицького, сповіщаючи голову української дипломатичної місії про зраду галичан, зазначав: "В цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати, – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жал-

ко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б, мали більш сприяючі для нас оставини для заключення договору з Польщею"²¹.

А так на спільному засіданні Директорії та уряду УНР 15 листопада було ухвалено визнати необхідним дати згоду на встановлення українсько-польського кордону по лінії Бартелемі через територію Східної Галичини й далі по р.Стир через Волинську губернію. Що ж до польської вимоги негайного принципового визнання Радою Народних Міністрів права приватної власності на землю, то зібрання підтвердило попередню позицію про виключну компетенцію українського парламенту в цій справі. Проте було вже запізно: у Варшаві добре знали про катастрофічне військово-політичне становище УНР після переходу галичан на бік А.Денікіна, тому польська делегація відкинула нові українські пропозиції й терміново домогалася значно більших територіальних поступок у Східній Галичині.

Тим часом, оскільки польська делегація на варшавських переговорах наголосила, що вони мають бути якнайшвидше доведені до позитивного завершення, інакше станеться формальний розрив з усіма впливовими наслідками, місія А.Лівицького підготувала проєкт нової декларації²². Представники ЗО УНР залишилися при окремій думці щодо зазначених у ній територіальних поступок.

У документі зазначалося, що територія УНР "має бути установлена з такими кордонами: починаючи від Чорного моря по річці Дністру і від Дністра, між Польщею і Україною по річці Збручу. Далі кордон Української Народньої Республіки на території бувшої Російської імперії має пройти по західно-північній Волині і остаточно вирішення тут кордону залежатиме від вирішення Мирової Конференції в Парижі. Далі на півночі, сході і півдні кордон буде встановлений після опанування відповідних частин території українським військом і відповідних переговорів з заінтересованими Державами".

Політичне ж становище Східної Галичини мало бути розв'язане "Польським Урядом в порозумінню з представниками українського народу, мешкаючого в тій провінції". Статус польських землевласників після підписання союзної угоди й до скликання Всеукраїнських Установчих зборів регулювався б "на підставі осібного погодження між Українським і Польським Урядами"²³.

Українська делегація від імені Ради Народних Міністрів вимагала визнання УНР "незалежною самостійною державою, підтримання змагань Української Народньої Республіки до того перед третіми Державами і заключення необхідних договорів та конвенцій, поперед всього військового, торговельного і консульського характеру". Серед інших вимог виділялася допомога УНР "в її боротьбі з ворогами зброєю, набоями, амуніцією, військовим одягом і взагалі військовим майном в розмірах, які

будуть определіні окремою згодою українського і Польського Урядів"²⁴.

Оскільки окреслені в проєкті декларації територіальні поступки Речі Посполитій перевищували урядові повноваження місії УНР, А.Лівицький виїхав до Кам'янця-Подільського для проведення консультацій з Радою Народних Міністрів, але остання разом із С.Петлюрою ще 16 листопада 1919 р. залишила місто, у котре ввійшли польські війська. Тоді, по поверненні до Варшави, А.Лівицький 28 листопада 1919 р. зустрівся у Львові із членами Директорії А.Макаренком і Ф.Швецем, а також міністром земельних справ УНР Миколою Ковалевським і колишнім заступником міністра закордонних справ, галичанином Володимиром Старосольським. Наступного дня разом із М.Ковалевським А.Лівицький провів аналогічну зустріч у Тернополі за участю високопоставлених українських урядовців (П.Христюком, В.Кедровським та ін.). Учасники нарад схвалили "якнайшоріше підписання українсько-польського мирного договору"²⁵.

2 грудня 1919 р. у Варшаві головою Української дипломатичної місії Речі Посполитій Польській була скликана політична нарада, на якій разом із радниками місії, іншими партійними функціонерами та старшинами Армії УНР в обговоренні принципів моментів декларацію до польського уряду взяло участь 27 чоловік²⁶. Усі учасники наради (за винятком політичного радника місії есера Петра Мшанецького), незалежно від їхньої партійної належності, загалом висловилися на підтримку підписання декларації із згаданими територіальними поступками Польщі задля отримання від неї військової допомоги та продовження боротьби за самостійну УНР. В.Старосольський лише зазначив, що положення про кордон по р.Збруч доцільно "змінити так, щоби зазначено було, що Збруч єсть кордоном, але ні в якому разі не зазначати, що він єсть кордоном між Україною й Польщею... В противному разі Галичане сеї Декларації підписати не можуть і зложать проти неї протест" (так воно і сталося 4 грудня 1919 р. – В.М.)²⁷. Найсуттєвіші аргументи, що прозвучали в ході наради на користь негайного укладення українсько-польського військово-політичного союзу, й нині не втратили свого науково-пізнавального значення, а тому залишаються гідною відповіддю опонентам і критикам Варшавського договору 1920 року.

У той час, коли українською дипломатичною місією вироблялися не прості рішення задля облаштування союзу з Польщею на переговорах у Варшаві, уряд УНР на початок грудня 1919 року фактично повністю втратив реальний контроль над національною територією. За іронією долі того ж дня, коли обговорювалася й підписувалася декларація до польського уряду, – 2 грудня 1919 р. у Новій Чорторії на нараді С.Петлюри із членами Ради Народних Міністрів та представниками вищого командування армії було вирішено перейти до партизанських форм боротьби, днем раніше державна скарбниця потрапила до рук змовників,

очолених отаманами Волохом, Данченком і Божком.

Слід відмітити, що дізнавшись про зміст декларації від 2 грудня 1919 року, Ю.Пілсудський того ж дня дав згоду на прийняття на контрольованій польськими військами території решток розгромленої денікінцями Армії УНР (частина її під командуванням генерал-поручника М.Омеляновича-Павленка 6 грудня 1919 р. вирушила в Перший зимовий похід по денікінських і більшовицьких тилах), українських урядових установ, а також створення бази для їхньої реорганізації. Крім того, УНР отримувала можливість транзиту будь-яких товарів через територію Польщі, про що А.Лівицький 22 грудня 1919 р. повідомив обіжником усіх послів та голів дипломатичних місій УНР²⁸.

Зрештою, підписання декларації 2 грудня уможливило довгоочікувану й давно назрілу зустріч С.Петлюри з Ю.Пілсудським, що відбулася 9 грудня 1919 р. по приїзді голови Директорії до Варшави. Упродовж цілонічної розмови вони домовилися про прискорення заходів щодо надання допомоги ще до підписання широкомасштабної союзної угоди. І пізніше С.Петлюра часто бував у Бельведері й подовгу розмовляв із "начальником" польської держави.

Але офіційні українсько-польські переговори з огляду на урядову кризу у Варшаві та опір східній політиці Ю.Пілсудського в Сеймі 22 грудня 1919 року були перервані аж до 11 березня 1920 р. Скориставшись цим, А.Лівицький прибув до Кам'янець-Подільського, де цивільна влада перебувала в руках "головноуповноваженого" уряду УНР Івана Огієнка, щоб доповісти про результати варшавських переговорів ЦК УСДРП, яке у своїй більшості віддавало перевагу об'єднанню власне українських збройних сил, у тому числі й частин Української Галицької Армії, для відновлення боротьби за самостійність УНР на противагу домовленостям про допомогу з боку поляків. Однак добре усвідомлюючи небезпеку зриву українсько-польського діалогу, що могло призвести до окупації Правобережної України польськими військами в умовах краху денікінщини, керівництво правлячої партії ухвалило резолюцію, що зобов'язувала місію А.Лівицького вимагати від поляків безумовного визнання УНР і в жодному разі не запрошувати іноземні війська на її територію²⁹.

Варто зазначити, що українсько-польське порозуміння на дипломатичному й найвищому рівнях майже не позначилося на ставленні місцевої польської адміністрації й війська до населення УНР та вояків її армії. 22 січня 1920 р. С.Петлюра навіть змушений був звернутися з меморандумом "До пана Начальника Польського Панства", у якому виклав численні факти ворожої політики польських військових властей, терору, грабінництва й усілякого насильства польського урядництва та армії на Поділлі.

Голова Директорії попереджав Ю.Пілсудського, що "ігнорування елементарних прав самостійності Української Держави, знегажування її за-

конів, мови, урядових установ; непотрібне, нічим не викликає по-невірання військових і цивільних оборонців тієї держави, безоглядне за-бирання і привласнення державного майна на мільярди карбованців, – все це може викликати і викликає справедливе обурення та нарікання супроти тих чинників, які прислужилися до всього того"³⁰.

Однак з огляду на псевдомирну активізацію більшовицької дипломатії на варшавському напрямку місії А.Лівицького довелося піти на подальші поступки польській стороні, коли 11 березня 1920 р. поновився переговорний процес. Тим більше, що українська делегація змушена була прохати своїх партнерів не вступати в зносини з представниками УСРР, або ж, у крайньому випадку, заявити на ймовірних переговорах із більшовиками про необхідність надати можливість українському народові висловити свою волю щодо майбутньої державності та незалежності³¹.

Польська делегація стверджувала, що територіальна проблема між двома державами ще остаточно не вирішена, оскільки лінія кордону в декларації від 2 грудня 1919 р. визначена не досить виразно. Саме ця проблема має бути предметом докладнішого обговорення на подальших переговорах. Українську делегацію запевнили, що польський уряд визнає за УНР право на Правобережжя в межах кордонів Речі Посполитої 1772 р. лише за умови, що "реалізація цих територій відбуватиметься під контролем і при допомозі Польщі"³².

Зрештою, 12 березня 1920 р. сторони домовилися зосередитися на розробленні наступних положень проекту союзної угоди: статус адміністрації на зайнятих польським військом українських землях, підготовка акту дипломатичного визнання Польщею УНР, визначення міждержавних кордонів. Р.Кноль від імені польського уряду заявив, що "раз незалежність УНР буде Польщею визнана, то українські дипломати візьмуть участь у польсько-радянських переговорах, і ніякого діалогу з фіктивним урядом Раковського бути не може"³³.

Але вже при обговоренні 9 квітня 1920 р. п. 1 союзного договору виявилися певні розбіжності в запропонованих сторонами формулах визнання УНР. Делегація А.Лівицького наполягала на тому, що "Польща визнає УНР незалежною суверенною державою, з якою вступає в заприятні і добросусідські зносини, як з рівною стороною". Польським же проектом передбачалось: "Польща визнає Тимчасовий Уряд Української Директорії з Отаманом С.Петлюрою на чолі – за уряд "де-факто", тобто оминалося формальне визнання УНР. В остаточному варіанті делегації зійшлися на досить компромісній формулі: "Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки, на чолі з Головним Отаманом п.Симоном Петлюрою, за Верховну владу УНР"³⁴.

Вдалося досягти компромісу і щодо визначення складу адміністрації місцевої влади на українських територіях, зайнятих польським військом.

Після довгих дискусій було вирішено, що "влада на дотепер занятих територіях, які, на підставі політичної умови, признаються УНР, полишається тимчасово в руках Польської влади, а Український уряд організує свій адміністративний апарат, і по мірі того організування, влада на тих територіях, по порозумінню з Польським урядом, переходить до рук Українського уряду" (п. 8 Військової конвенції від 24 квітня 1920 р.)³⁵. Але українська сторона принципово відмовилась від запропонованого поляками в п. 2 проекту угоди лінії міждержавного кордону, що прилучала до Польщі 7 із 12-ти волинських повітів, які навіть за варшавськими статистичними даними на 57-81 % були населені українцями і лише на 3-10 % – поляками. Делегація А.Лівицького погоджувалася лише на кордон по Західному Бугові, поступаючись Польщі Холмщиною й Підляшшям, але зберігаючи за УНР усю Волинську губернію³⁶.

Польсько-українські переговори знову зайшли в глухий кут: голова варшавської делегації Анджей Залеський кинув репліку, що наступне спільне засідання просто безцільне, якщо відповідь української сторони на п. 2 угоди буде негативною. З огляду на трагічність становища А.Лівицький знову відбув до Кам'янця-Подільського, де мав консультації з віце-прем'єром та міністром шляхів М.Шадлуном і військовим міністром генерал-хорунжим В. Сальським. Обидва не заперечували можливості прийняти п. 2 союзної угоди в польській редакції³⁷.

Представники неурядових центристських українських партій знайшли угоду тяжкою для УНР, але погодилися, що за критичної ситуації доводиться робити непопулярні дії. Натомість представники правлячих УСДРП і УПСР напередодні підписання Політичної конвенції між Польщею та Україною, на засіданні Дипломатичної місії за участю С.Петлюри 20 квітня 1919 р., пред'явили письмові резолюції з негативним ставленням до польсько-української угоди. Роздратований такою безпринципністю своїх колишніх однопартійців (Б.Матюшенка, П.Понятенка та ін.), С.Петлюра переконував присутніх, що "громадянство поставиться з розумінням до підписання угоди і що поступки Польщі мусять бути переглянуті майбутніми Установчими Зборами"³⁸.

Зрештою, нарада Української дипломатичної місії у Варшаві ухвалила рішення підписати угоду в польській редакції п. 2 про міждержавні кордони³⁹. Але навіть наступного дня, 21 квітня, переговорний процес, який неодноразово був на грані зриву внаслідок непоступливості сторін у територіальних питаннях, знову зайшов у глухий кут. Нервово виснажений А.Лівицький, що мав підписати від імені УНР Політичну конвенцію, висловив прохання про відставку. Лише особисте втручання Ю.Піلسудського і С.Петлюри, що відбули п'ятигодинну розмову віч-на-віч, дозволило дійти взаємоприйняттого компромісу й підписати в ніч на 22 квітня 1919 року угоду, з польського боку її завізував керівник МЗС Ян Домбський.

Зміст цього документа після повної його публікації в Празі в 1926 р. С.Шелухиним був добре відомий як у закордонних громадських і дослідницьких колах, так і в СРСР. Тому чималий подив викликають розбіжності в трактуванні, а то і відверте нерозуміння сутності п.3, де йшлося про те, що польський уряд "признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в статті 2-ій цієї угоди (тобто, по лінії р. Збруч – Вишеградок – Кремінецькі узгір'я – Здолбунов – східна адміністративна межа Рівненського повіту – східна адміністративна межа Мінської губернії – р. Прип'ять – Авт.), до кордонів Польщі 1772 р. (передрозборових), які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним (виділено мною. – В.М.)".

Безсумнівно, непорозуміння з цим положенням Політичної конвенції почалося із зауваження М.Шаповала, що "третім пунктом за Україною визнавались її ж... власні території"⁴⁰. Жоден із науковців чи політиків не звернув належної уваги на останні слова згаданого пункту, котрі означали *принципову позицію Варшави щодо можливого проходження західних кордонів Росії* (виділено мною. – В.М.). У разі військової поразки УНР від більшовиків на Лівобережжі й Півдні чи неможливості в той час визволення цих регіонів, саме окреслені пунктом 3-м терени Правобережжя стали б осередком української державності. За даними МЗС УНР, вона охоплювала б усю Подільську губернію й більші частини Волинської та Київської, окремі повіти Мінської, Могильовської та Херсонської губерній. Північний кордон такої міні-УНР мав проходити лінією р.Прип'ять – Мозир – гирло р.Сож, її площа перевищила б 160 тис. кв. км, а населення – 12 млн. чол.⁴¹. Тобто, українсько-польська Політична конвенція гарантувала, у крайньому випадку, збереження союзна Речі Посполитій УНР на Правобережжі.

Цілком відповідав нормам міжнародного права й пункт 4-й Політичної конвенції, що зобов'язував обидві сторони "не заключати жодних міжнародних угод", спрямованих проти кожної з них. УНР зберігала повну суверенність у своїх зовнішньополітичних справах, як на регіональному, так і загальноєвропейському рівнях.

І в той час, і в подальшому, аж до сьогодні не бракувало й не бракує запальних критиків українсько-польської Політичної угоди, особливо з галицького середовища. Але, на наш погляд, вичерпну відповідь їм ще в 1931 р. дав О.Шульгин, який писав: "Про що ходило тоді: "Петлюра віддав (деякі говорили навіть "продав") полякам Галичину і Волинь". Насправді Симон Петлюра нічого не віддавав, а продавати йому було нічого, бо нічого й не мав. Він разом зі своїм наступником Андрієм Лівицьким від імені уряду: 1) погодився на нинішню лінію польських кордонів і 2) нічого не згадав у договорі про Галичину. Чому він це зробив? Яке мав право? – кричали його вороги. По-перше, тому що ці землі

фактично вже були в руках поляків; по-друге, тому, що галичани самі мріяли, щоб ми їх залишили в спокою, бо сподівалися, що без нас виграють легше справу проти поляків у Лізі Націй; по-третє, тому, що серед жадливих обставин цією і тільки цією ціною можна було визволити решту України, себто чотири п'ятих нашої території, і, нарешті, – і це саме головне – цим і тільки цим можна було урятувати державу. На той час це не вдалося. Але скільки не думатимемо ми тепер, – це було в основі своїй одиноким правдивим рішенням справи"⁴².

Підписання Політичної конвенції відкрило шлях до активізації українсько-польського діалогу у фінансово-економічній сфері. За дорученням С.Петлюри була створена Українська торговельна місія до Речі Посполитої Польської на чолі з першим віце-прем'єром і міністром народного господарства Іваном Фещенком-Чопівським, що мала розробити і укласти двосторонній торговельно-економічний договір. З польського боку в переговорах, які відбувалися у Варшаві 8 травня – 4 серпня 1920 року, брали участь віце-міністр Генрих Страсбургер, професор Казимир Касперекі та старший референт МЗС Генрих Тенненбаум.

Сторони дійшли до згоди, що УНР мала надати Варшаві концесії в Криворізькому залізорудному басейні з дозволом на транспортування сировини до чорноморських портів під польською охороною, а також першість в експлуатації подільських фосфоритів із наступним їхнім перевезенням також польськими силами. Передбачалося укладення поштово-телеграфної та залізничної конвенцій і угоди щодо розподілу державного майна та боргів колишньої Російської імперії⁴³. Для забезпечення потреб українського війська, урядових і кооперативних інституцій польськими товарами "Крайова Спілка Гандльова" відкрила УНР кредит у сумі 200 млн. польських марок⁴⁴.

Таким чином, проєктований торговельно-економічний договір мав дещо нерівноправний характер для УНР з огляду на повну розладнаність господарського життя в останній. Аналогічним чином польська сторона дістала суттєві переваги й у підписаній 24 квітня 1920 р. Військовій конвенції, що складала інтегральну частину політичної угоди. Зокрема, бойові операції на Правобережжі мали відбуватися "по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головною командою Українських військ", але "під загальним керуванням начальної команди Польських військ". Передбачалися польський військовий контроль над українськими залізницями протягом воєнної кампанії, участь польських офіцерів в організації й становленні владних структур тощо. Уряд УНР мав забезпечувати польські війська продуктами харчування і гужовим транспортом.

Але, по правді, інакше й бути не могло. За підрахунками сучасних дослідників, загалом армія УНР, яка успішно наступала на правому

крилі антибільшовицького фронту, налічувала близько 20 тис. вояків, у той час як польська – 44 тис. піхотинців і понад 6 тис. кіннотників⁴⁵.

І все ж, як зазначав у своєму підсумковому звіті від 11 березня 1921 р. А.Ніковський, УНР отримала на основі Варшавського договору "моральну допомогу у формі визнання де-юре державної суверенності і реальну підтримку на політичному, мілітарному і фінансовому полі. Після довгої та впертої боротьби з ворогами української державності – більшовиками і Денікіним, Україна вперше найшла союзника, війська якого разом з переорганізованою і добре виєкіпрованою нашою армією мали очистити українську територію від ворожої окупації і допомогти в заведенню в ній ладу і спокою... Українська Народня Республіка, до цього часу замкнена ворожими сусідніми державами – розбила ціною цього договору бар'єр, що загрожував її дорогу в Західну Європу"⁴⁶.

Як і варто було очікувати в тогочасних реаліях, від початків формування та реалізації українсько-польського військово-політичного союзу очевидними були і його вразливі внутрішні та міжнародні аспекти як суб'єктивні, так і об'єктивні. По-перше, він фактично так і залишився "персональним союзом" двох глав держав – С.Петлюри і Ю.Пілсудського – та ґрунтувався на їхніх довірчих особистих відносинах і приватних домовленнях. Обидва лідери спромоглися відкинути драматичні нашарування складного історичного минулого двох слов'янських народів і всупереч національним менталітетам та негативним обопільним стереотипам знайшли в собі мужність і мудрість стати на шлях стратегічного партнерства.

Але ні С.Петлюра, ні Ю.Пілсудський так і не зуміли переконати в доцільності такого партнерства своїх співвітчизників, українсько-польський військово-політичний союз не став консолідуючим фактором ні в УНР, ні в Польщі. Більш того, обидва лідери зіткнулися з потужною опозицією своїм планам усередині власних країн, століття недоладних непорозумінь, гострої конфронтації й конфліктів між двома націями далися взнаки. Польські ендеки та центристські партії, які мали більшість у Сеймі, були стурбовані тим, що проукраїнська політика "начальника держави" лише антагонізує Москву. До того ж вони не довіряли й наддніпрянським українцям, вважаючи останніх потенційними союзниками Німеччини та конкурентами в боротьбі за Східну Галичину, і тому рішуче виступали проти підтримки української державності в будь-якій її формі. Польські соціалісти, хоча й бажали незалежності УНР, з принципових міркувань не схвалювали розв'язання військових дій проти більшовицької Росії й наполягали на мирних переговорах⁴⁷.

С.Петлюра, як і А.Лівицький, у свою чергу, потрапили під вогонь нищівної критики майже всіх відомих із дореволюційних часів діячів українського руху (В.Винниченко, М.Грушевський, М.Шаповал та ін.), які вважали варшавські домовленості зрадою інтересів Соборної України, не

говорячи вже про галицьких політичних діячів на чолі з Є.Петрушевичем, які категорично виступали проти будь-яких територіальних поступок Польщі в Східній Галичині. Слід відмітити, що далеко не всі українські провідники в тих надзвичайно складних умовах, що склалися для України, розуміли просту істину, висловлену відомим буковинським державно-політичним діячем і дипломатом, "лідером австрійських українців", бароном Миколою Васильком у листі до І.Мазепи. "Як відомо, то жодна держава в початках своєї самостійності не розпоряджала своєю цілою територією, – писав посол УНР у Швейцарії, – тож чому мають власне українці... збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території... Українці є примушені все те віддати, що зараз перепиняє дорогу їти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають ті самі устремління, що й українці, – перешкодити в утворенню давньої Росії"⁴⁸. У час, коли компромісне вирішення територіальної проблеми все ж було досягнуто, масового антибільшовицького повстання, на яке так сподівалися С.Петлюра і Ю.Піلسудський, не відбулося, значною мірою і в результаті попередньої політики українських урядів (насамперед, відсутності належної організаційної та пропагандистської роботи серед населення). Вороже, чи, у кращому разі, нейтрально поставилася до появи польського війська більшість українського селянства Правобережжя, яке міцно тримало в пам'яті недавні часи панування польських землевласників.

Не останню роль у поразці українсько-польського союзу відіграла й відсутність очікуваної підтримки з боку країн Антанти і США (за винятком короткого періоду найбільших успіхів союзних військ у травні 1920р.). Після фактичного припинення Антантою економічної блокади РСФФР Найвища Рада Паризької мирної конференції 24 лютого 1920 р. ухвалила спеціальну резолюцію, підтриману Францією й Великою Британією, у котрій не рекомендувалося сусіднім із більшовицькою Росією країнам продовжувати з нею війну, не говорячи вже про перехід у наступ.

Саме за порадою і під тиском Антанти 12 жовтня 1920 р. в Ризі між Польщею, з одного боку, і радянськими Росією та Україною, із другого, було підписано договір про перемир'я і прелімінарні умови миру. Це сталося в той час, коли після "дива над Віслою" більшовицькі війська безупинно котилися на схід з-під Варшави та Львова й існували умови для того, щоб остаточно деморалізувати й цілковито розбити ті з'єднання Червоної армії, які ще оперували на Правобережній Україні, та звільнити Лівобережжю.

С.Петлюра тоді вважав, що "спільний наступ польських і українських військ у глибину Правобережної України при такому стані, в якому перебували російсько-комуністичні ворожі сили, після опанування нами лінії Збруча, міг би кінчитися повним погромом противника, а у зв'язку з цим і перспективи на відбудовування нашої державности могли б бути

світлішими та мати ознаки реальної справи"⁴⁹. А Ю.Пілсудський дещо пізніше згадував: "Армія більшовицька була так розбита, що я не мав жодних військових перешкод, щоби шагнути куди тільки хотів на цілому фронті. Але я був в той час затриманий в поході через брак моральної сили в суспільстві"⁵⁰.

Дійсно, у самій Польщі проти продовження війни з більшовицькою Росією були всі – уряд, сейм, політичні партії, преса – за винятком "начальника держави". Варшавських політиків, як і раніше, цікавила не стільки поразка Росії, як утримання під владою західноукраїнських земель, щодо чого не було жодних заперечень з боку Кремля. Переживши критичні моменти в середині серпня 1920 р., коли Червона армія стояла під стінами Варшави, поляки вдруге не бажали ризикувати своєю вистражданою незалежністю.

Тому, у сприятливій з військового погляду ситуації польська сторона в ст. 1 договору про перемир'я фактично визнала УСРР, а в ст. 2 зобов'язалася утримуватися від будь-якого втручання у внутрішні справи РСФРР і УСРР, а також погодилася включити в майбутній мирний договір зобов'язання не створювати і не підтримувати організації, що мають на меті повалення державного чи суспільного ладу іншої сторони, рівно як і організацій, що присвоюють собі роль уряду другої сторони.

Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р., на укладення якого українська дипломатія вже не мала ані найменшого впливу, фактично скасував Варшавську союзну угоду 1920 р., хоча Польща офіційно заявила про це лише в 1923 р. 20 липня того ж року в листі до М.Кумицького С.Петлюра також зазначав, що "сьогодні договору ніякого немає. Наше перебування тут (у Польщі. – В.М.) є справа технічного факту, а не принципу і політики"⁵¹.

Таким чином, попри високу політичну ціну сплачену УНР, українсько-польський військово-політичний союз виявився нетривким і під тиском непереборних зовнішньо- і внутрішньополітичних факторів протягом жовтня 1920 – 1921 рр. спершу формально, а потім і фактично розпався. Він виявився запізнілим, принаймні, на рік і самотужки не зміг протистояти зміцнілій більшовицькій Росії. Але водночас Варшавський договір 1920 р. мав велике значення не лише для українського народу, котрий завдяки допомозі з боку Польщі продовжував збройну боротьбу за незалежну УНР до кінця 1921 р. З великою певністю можна припустити, що коли б не спільний українсько-польський опір улітку 1920 р., то запланований Кремлем під гаслом "світової революції" похід на Польщу, Румунію і Німеччину, виявився б цілком успішним і неминуче обернувся б трагедією для всіх цих країн, та і Європи в цілому.

Переговорний процес і результати діяльності Української дипломатичної місії у Варшаві під керівництвом А.Лівицького по досягненню

надзвичайно складних домовленостей формування українсько-польського союзу та розвитку двостороннього співробітництва мають бути пересторогою сучасним українським політикам по недопущенню ситуації, коли задля захисту державної незалежності мають слідувати територіальні поступки, а національні інтереси стають заручниками політики сильніших сусідів і великих держав.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див. напр.: Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Київ. ун-т. – К., 1996. – 26 с.; Генік М.А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920-1926 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Прикарп. ун-т. – Івано-Франківськ, 1997. – 20 с.; Кобринська С.Б. Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917-1921 рр.) за утвердження української державності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київ. ун-т. – К., 1996. – 24 с.; Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1998. – 19 с.; Соловійова В.В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Запор. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.; Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918-1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Київ. ун-т. – К., 1998. – 19 с. та ін.
- ² Стахів М. Україна в добу Директорії УНР: [У 7 т.]. – Скрентон: Укр.наук.-видавн. б-ка, 1962-1966. – Т. 7: Вихід із кризи. – С. 180.
- ³ Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 6 вересня.
- ⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 127.
- ⁵ Там само. – Спр. 21, арк. 96.
- ⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921: [У 3 т.]. – Прага: Пробоем, 1942-1943. – Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 1942. – С. 107.
- ⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 96.
- ⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 98.
- ⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 27.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 2-6.
- ¹¹ Вістник державних законів для всіх земель УНР. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 25 березня.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 63 зв.
- ¹³ Там само. – Арк. 63.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 59 зв.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 62.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 62-62 зв.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 60.
- ¹⁸ Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. – К.; Львів, 1923-1924. – Т. 2, кн. 5: 1917-1923. – С. 37.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3809, оп. 2, спр. 1, арк. 1-4.
- ²⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції ... – С. 137.

- 21 ЦДАВО України, ф. 3809, оп. 2, спр. 1, арк. 12.
 22 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 91.
 23 Там само. – Ф. 2211, оп. 1, спр. 3, арк. 36 зв.
 24 Там само. – Арк. 37.
 25 Там само. – Ф. 1429, оп. 5, спр. 2, арк. 1-30.
 26 Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 43.
 27 Там само. – Арк. 45 зв.
 28 Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 66, арк. 13.
 29 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції ... – С. 201.
 30 Доценко О. Літопис української революції ... – С. 140.
 31 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 100.
 32 Там само. – Арк. 100-101.
 33 Там само. – Арк. 106.
 34 Доценко О. Літопис української революції ... – С. 225.
 35 Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага: Нова Україна, 1926. – С. 30.
 36 Доценко О. Літопис української революції ... – С. 226.
 37 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 123.
 38 Там само. – Арк. 124-125.
 39 Там само. – Арк. 128.
 40 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: (Виклади в Америці). – Прага: Накладом вид-ва "Вільна Спілка" і Укр. роб. ун-ту, 1927. – С. 176.
 41 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 370, арк. 169.
 42 Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб. – 1931. – Ч. 1. – С. 6-7.
 43 ЦДАВО України, ф. 2486, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
 44 Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 245, арк. 13.
 45 Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського співробітництва 1917-1921 рр. – Львів: Укр. технології, 1997. – С. 28.
 46 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 6.
 47 Wandycz Piotr S. Soviet-Polish Relations, 1917-1921. – Cambridge, Massachussets, 1969. – P. 190-196.
 48 Див.: Стахів М. Україна в добі Директорії УНР ... – С. 20.
 49 Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в 30 річницю з дня смерті. [Т. 1] / Редкол.: Л. Дражевська, Н. Лівницька-Холодна та ін. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – С. 391.
 50 Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння ... – С. 32.
 51 Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 2 / Редкол.: Т. Гунчак, Л. Дражевська та ін. – Нью-Йорк: УВАН, 1979. – С. 133.

Надійшла до редакції 30.04.2004